

ભારત સમૃદ્ધ પ્રાકૃતિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવે છે. પ્રાકૃતિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળો નિહાળવા દેશ-વિદેશનાં અનેક પ્રવાસીઓ ભારતની મુલાકાત લે છે. આપણે આ પાઠમાં ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળોનો પરિચય મેળવીશું.

અજંતાની ગુફાઓ :

અજંતાની ગુફાઓ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના ઔરંગાબાદ જિલ્લાના અજંતા ગામ પાસે આવેલી છે. સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળાને કોરીને ઘોડાની નાળ આકારે અહીં કુલ 29 ગુફાઓ આવેલી છે. વાસ્તુકળાની દૃષ્ટિએ અજંતાની ગુફાઓ મહત્વની છે. અહીંની ગુફાઓને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય (1) ચિત્રકલા આધારિત ગુફાઓ અને (2) શિલ્પકલા આધારિત ગુફાઓ. ભીંતચિત્રો આધારિત ગુફાઓ પૈકી 1, 2, 10, 16 અને 17 નંબરની ગુફાઓનાં ભીંતચિત્રો અજોડ અને ઉચ્ચકક્ષાનાં છે. આ ચિત્રોનો મુખ્ય વિષય બૌદ્ધધર્મ છે. અજંતાની ગુફાઓના બે પ્રકાર પાડી શકાય - ચૈત્ય અને વિહાર. 9, 10, 19, 26 અને 29 નંબરની ગુફાઓ ચૈત્ય છે જ્યારે બાકીની ગુફાઓ વિહારો છે. અજંતાની ગુફાઓ એક સમયે વિસરાઈ ગઈ હતી. તેને ઈ.સ. 1819માં એક અંગ્રેજ કેપ્ટન જહોન સ્મિથે પુનઃસંશોધિત કરી. અજંતાની ગુફાઓ પ્રારંભિક બૌદ્ધ વાસ્તુકલા, ગુફા ચિત્રો અને શિલ્પકલાનાં ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણોમાં સ્થાન પામે છે. માનવીય હસ્તક્ષેપ અને સમયની અસરથી ક્ષીણ થતાં ઘણાં ચિત્રોને નુકસાન થયું છે. અજંતાની ગુફાઓ તેની અનોખી કલા સમૃદ્ધિના કારણે માત્ર ભારતમાં જ નહિ પણ વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. ચિત્રકલા, શિલ્પકલા અને સ્થાપત્ય કલાના અપૂર્વ સુમેળરૂપ આ ગુફાઓમાં થયેલા કલાસર્જને ભારતીય કલાને વિશ્વમાં ગૌરવ અપાવ્યું છે.

આટલું જાણવું ગમશે.

ચૈત્ય એટલે બૌદ્ધ સાધુઓનું પ્રાર્થના અને ઉપાસના માટેનું સ્થળ. ચૈત્ય ગુફાઓમાં અંદરના છેડે સ્તૂપ બાંધેલ હોય છે અને વિહાર એટલે બૌદ્ધ મઠ, જ્યાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ નિવાસ અને અધ્યયન કરે છે.

ઈલોરાની ગુફાઓ :

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં ઔરંગાબાદ પાસે ઈલોરાની ગુફાઓ આવેલી છે. અહીં કુલ 34 ગુફાઓ આવેલી છે. અહીં એકબીજાથી જુદા એવા ગુફા મંદિરોના ત્રણ સમૂહો છે.

- (1) બૌદ્ધ ધર્મને લગતી ગુફાઓ 1 થી 12 નંબરની છે.
- (2) હિન્દુ ધર્મને લગતી ગુફાઓ 13 થી 29 નંબરની છે.
- (3) જૈન ધર્મને લગતી ગુફાઓ 30 થી 34 નંબરની છે.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના સમયમાં હિન્દુ ધર્મની ગુફાઓનું નિર્માણ થયું. એમાં 16 નંબરની ગુફામાં કેલાસમંદિર આવેલું છે. એ એક જ પથ્થરમાંથી કોતરીને બનાવેલું છે જે 50 મી. લાંબું, 33 મી. પહોળું અને 30 મી. ઊંચું છે. દરવાજા, ઝરૂખા અને સુંદર સ્તંભોની શ્રેણીઓથી સુશોભિત આ મંદિરની શોભા અવર્ણનીય છે. પહાડવાળા વિસ્તારમાં આવેલી ઈલોરાની ગુફાઓ ઈ.સ. 600 થી ઈ.સ. 1000ના કાળની છે અને પ્રાચીન ભારતીય સભ્યતાનું જીવંત પ્રદર્શન કરે છે. બૌદ્ધ, હિન્દુ અને જૈન ધર્મને સમર્પિત પવિત્ર સ્થાન ઈલોરા પરિસર ન કેવળ અદ્વિતીય કલાત્મક સર્જન અને તકનિકી ઉત્કૃષ્ટતા છે, પણ સાથે આ પ્રાચીન સ્થાપત્ય ભારતના ધૈર્યવાન ચરિત્રનો પરિચય આપે છે.

એલિફન્ટાની ગુફાઓ :

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં મુંબઈથી 12 કિમી દૂર અરબસાગરમાં એલિફન્ટાની ગુફાઓ આવેલી છે. એલિફન્ટાની ગુફાઓની કુલ સંખ્યા 7 છે.

આ જગ્યાને એલિફન્ટા નામ પોર્ટુગીઝોએ આપ્યું. એમણે આ નામ અહીં પથ્થરમાંથી કોતરેલા હાથીના શિલ્પના કારણે આપ્યું છે. અહીંની ગુફાઓમાં અનેક સુંદર શિલ્પકૃતિઓ કંડારાઈ છે જેમાં ત્રિમૂર્તિ(બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ)ની ગણના દુનિયાની સર્વોત્તમ મૂર્તિઓમાં થાય છે. એ ગુફા નં. 1 માં આવેલી છે. ઈ.સ. 1987માં યુનેસ્કો દ્વારા વૈશ્વિક વારસાનાં સ્થળોમાં એલિફન્ટાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સ્થાનિક માછીમારો આ સ્થળને ધારાપુરી તરીકે ઓળખે છે.

6.1 ત્રિમૂર્તિ

મહાબલીપુરમ :

તમિલનાડુ રાજ્યના ચેન્નાઈથી 60 કિમી દૂર મહાબલીપુરમ આવેલું છે. તમિલનાડુનું આ શહેર પોતાનાં ભવ્ય મંદિર સ્થાપત્ય અને સાગર કિનારા માટે પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણ ભારતના પલ્લવ રાજા નરસિંહવર્મન પ્રથમના ઉપનામ મહામલ્લ પરથી આ નગરનું નામ મહાબલીપુરમ રાખવામાં આવ્યું છે. પલ્લવ વંશના રાજા નરસિંહવર્મન પ્રથમના સમયમાં અહીં કુલ સાત રથ મંદિરોનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું, જો કે આજે પાંચ રથમંદિરો જ હયાત છે. બે રથ મંદિરો દરિયામાં વિલીન થઈ ગયાં છે. આ ઉપરાંત અહીં હાસ્યમુદ્રામાં વિષ્ણુની મૂર્તિ તથા મહિષાસુરનો વધ કરતી દુર્ગા દેવીનું શિલ્પ જોવા લાયક છે. વિશ્વભરમાં ખડક શિલ્પનાં બેનમૂન સ્થાપત્યો ધરાવતું મહાબલીપુરમ પ્રાચીન ભારતનું એક જાણીતું બંદર પણ હતું.

પટ્ટકલ :

પટ્ટકલ એ કર્ણાટક રાજ્યમાં બદામીથી 16 કિમી દૂર આવેલું નગર છે. પટ્ટકલ એ ચાલુક્ય વંશની રાજધાનીનું નગર હતું. સાતમી-આઠમી સદીમાં નિર્માણ થયેલાં અહીંનાં મંદિરોમાં નાગર અને દ્રવિડ શૈલીનો ઉપયોગ થયેલો જોવા મળે છે. પટ્ટકલનું સૌથી મોટું મંદિર વિરુપાક્ષ (શિવ)નું મંદિર છે.

ખજૂરાહોનાં મંદિરો :

મધ્યપ્રદેશના છતરપુર જિલ્લામાં ખજૂરાહો ખાતે મંદિરો આવેલાં છે. ખજૂરાહો એ બુંદેલ ખંડના ચંદેલ રાજાઓનું રાજધાનીનું સ્થળ હતું. આ રાજાઓના સમયગાળામાં (ઈ.સ. 950 થી 1050) માં અહીં 80 જેટલા મંદિરોનું નિર્માણ થયું. જો કે આજે 25 મંદિરો જ હયાત છે. આ મંદિરોમાં મોટા ભાગનાં મંદિરો શૈવ મંદિરો છે. તો કેટલાંક વૈષ્ણવ અને જૈન મંદિરો છે. આ બધા મંદિરોની રચનાશૈલી અને તેમનું શિલ્પવિધાન લગભગ સમાનતા ધરાવે છે. આ મંદિરોમાં ચોસઠ યોગીનીનું મંદિર મુખ્ય છે. આ મંદિર તેની તોરણની અલંકારિક શૈલી માટે જાણીતું છે. પ્રારંભિક સમયનાં આ બધાં મંદિરો ગ્રેનાઈટના પથ્થરમાંથી બનાવવામાં આવેલ છે. ખજૂરાહોનાં મંદિરો નાગર શૈલીમાં નિર્માણ થયાં છે. દેશ વિદેશનાં પ્રવાસીઓ ખજૂરાહોનાં મંદિરોની શિલ્પકલા, મૂર્તિકલા અને વાસ્તુકલા જોઈ મંત્ર મુગ્ધ બને છે.

કોણાર્કનું સૂર્ય મંદિર :

ઓડિશા રાજ્યના પુરી જિલ્લામાં બંગાળના અખાત પાસે કોણાર્કનું સૂર્ય મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરનું નિર્માણ 13મી સદીમાં ગંગવંશના રાજા નરસિંહવર્મન પ્રથમના સમયમાં થયું. આ રથ મંદિર સાત અશ્વો વડે ખેંચાતા સૂર્યના રથનું સ્વરૂપ પામ્યું છે. એને 12 વિશાળ પૈડાં છે. મંદિરના આધારને સુંદરતા પ્રદાન કરતાં આ પૈડાં વર્ષના બાર મહિનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. જ્યારે પ્રત્યેક ચક્રમાં આઠ આરા છે જે દિવસના આઠ પ્રહરને દર્શાવે છે. રૂપાંકનોની વિગત અને વિષય વૈવિધ્યની બાબતમાં આ મંદિર અદ્વિતીય છે. આ મંદિરનું

6.2 કોણાર્કના સૂર્ય મંદિરનું રથ ચક્ર

નિર્માણ કાળા પથ્થરોમાંથી થયું હોવાથી તેને 'કાળા પેગોડા' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. દિવ્ય, સાંસારિક અને સજાવટી એમ ત્રણેય પ્રકારનાં શિલ્પોમાં 13મી સદીની ઓડિશાની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું પ્રતિબિંબ પડેલું જોવા મળે છે.

બૃહદેશ્વર મંદિર :

તમિલનાડુ રાજ્યના તાંજોર (થંજાવુર)માં બૃહદેશ્વર મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરનું નિર્માણ ઈ.સ. 1003 થી ઈ.સ. 1010 નાં સમયગાળામાં થયું હતું. આ મંદિર મહાદેવ શિવનું હોવાથી તેને બૃહદેશ્વર મંદિર કહે છે.

આ મંદિર ચોલ વંશના રાજા રાજરાજ પ્રથમે બંધાવ્યું હોવાથી તેને રાજ રાજેશ્વર મંદિર પણ કહે છે. આ મંદિર 500 ફૂટ લંબાઈ અને 250 ફૂટ પહોળાઈ ધરાવતા કોટવાળા યોગાનમાં બનાવેલું છે. આ મંદિરનું શિખર જમીનથી લગભગ 200 ફૂટ ઊંચું

6.3 બૃહદેશ્વર મંદિર

છે અને તે સમયે બૃહદેશ્વર મંદિર ઊંચા શિખરવાળા મંદિરમાં સ્થાન પામતું. ભવ્ય શિખર, વિશાળ કદમાં રહેલી સંવાદિતા અને કલાત્મક સુશોભનના કારણે આ મંદિર ભારતીય સ્થાપત્ય કલાનો બેનમૂન વારસો ધરાવે છે. તેવી જ રીતે દ્રવિડ શૈલીમાં નિર્માણ પામેલ આ મંદિર દક્ષિણ ભારતનાં ભવ્ય મંદિરોમાં સ્થાન ધરાવે છે.

કુતુબમિનાર :

કુતુબમિનાર દિલ્હીમાં આવેલ સલ્તનતકાલીન સ્થાપત્યનો ઉત્તમ નમૂનો છે. એનું નિર્માણ 12મી સદીમાં ગુલામ વંશના સ્થાપક કુતબુદ્દીન ઐબકે શરૂ કર્યું જે તેના અવસાન બાદ તેના જમાઈ ઈલ્તુત્મીશે પૂર્ણ કરાવ્યું. કુતુબમિનાર 72.5 મી ઊંચો છે. એનો ભૂતળનો ઘેરાવો 13.75 મી છે. જે ઊંચાઈ પર જતાં તે 2.75 મી થાય છે. કુતુબમિનારને લાલ પથ્થર અને આરસથી બનાવવામાં આવેલ છે. એની પર કુરાનની આયાતો કંડારવામાં આવી છે. કુતુબમિનાર એ ભારતમાં પથ્થરોમાંથી બનેલ સૌથી ઊંચો સ્તંભ મિનાર છે.

હમ્પી :

હમ્પી કર્ણાટક રાજ્યના બેલ્લારી જિલ્લાના હોસપેટ તાલુકામાં આવેલ છે. હમ્પી વિજયનગર સામ્રાજ્યની રાજધાનીનું સ્થળ હતું. વિજયનગરના શાસકો કલાપ્રેમી હતા. તેમના રાજ્યકાળ દરમિયાન વિજયનગર રાજ્યમાં સ્થાપત્યની વિશિષ્ટ શૈલીનો વિકાસ થયો. કૃષ્ણદેવરાય પ્રથમના સમયમાં આ સ્થાપત્ય શૈલી સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી. વિજયનગર સ્થાપત્ય શૈલીની મુખ્ય વિશેષતા વિશાળ પથ્થરોને કોતરીને કરવામાં આવેલા ભવ્ય, ઊંચા અને કલાત્મક સ્તંભ છે. સ્તંભ અને સ્તંભાવલીઓ પરના દેવો, મનુષ્ય, પશુ, યોદ્ધા નર્તકી વગેરેનાં ઘણાં સુંદર અને કલાત્મક શિલ્પો કંડારેલાં છે. વિજયનગર સામ્રાજ્યમાં હમ્પી નગરમાં કૃષ્ણદેવરાય સમયમાં વિકલ મંદિર અને હજારા રામમંદિરનું નિર્માણ થયું. આ ઉપરાંત અહીં વિરૂપાક્ષ મંદિર, શ્રીકૃષ્ણ અને અચ્યુતરાયનાં મંદિરો પણ આવેલાં છે.

હુમાયુનો મકબરો :

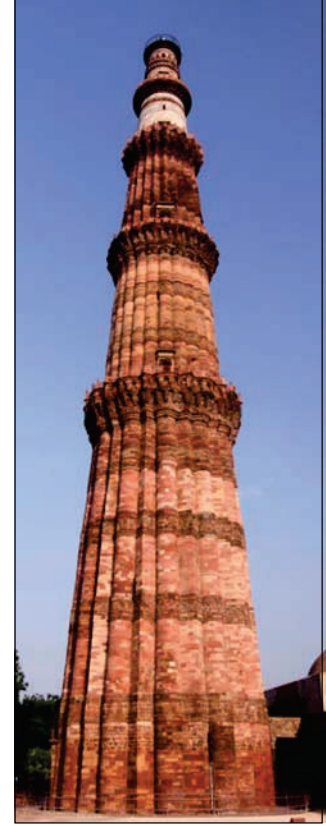
હુમાયુનો મકબરો દિલ્હીમાં આવેલ મુઘલકાલીન સ્થાપત્યનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે. હુમાયુના મૃત્યુ બાદ આ મકબરાનું નિર્માણ તેનાં પત્ની હમીદા બેગમે કરાવ્યું. ઈરાની શૈલીમાં નિર્માણ પામેલ આ મકબરામાં લાલ પથ્થરની સાથે સફેદ પથ્થરનો ઉપયોગ પણ કુશળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે.

આગ્રાનો કિલ્લો :

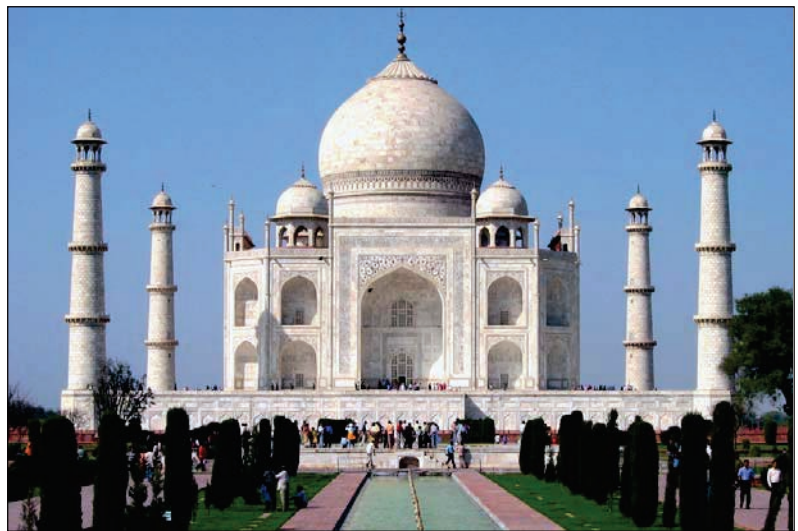
ઉત્તરપ્રદેશના આગ્રા શહેરમાં આવેલ આ કિલ્લાનું નિર્માણ લાલ પથ્થરથી થયેલ હોવાથી તેને લાલ કિલ્લો કહે છે. આ કિલ્લાનું બાંધકામ અકબરે ઈ.સ. 1565માં કરાવ્યું. આગ્રાના કિલ્લા પર હિન્દુ અને ઈરાની શૈલીની સ્પષ્ટ છાપ જોવા મળે છે. 70 ફૂટ ઊંચી દીવાલ ધરાવતા આ કિલ્લાનો ઘેરાવો દોઢ માઈલનો છે. તેની રચનામાં લાલ પથ્થરો એવી રીતે કુશળતાપૂર્વક જોડેલા છે કે દીવાલમાં ક્યાંય તિરાડ દેખાતી નથી. અકબરે આ કિલ્લામાં જહાંગીર મહેલનું બાંધકામ કરાવ્યું. જહાંગીર મહેલમાં ગુજરાતી અને બંગાળી શૈલીનાં સ્થાપત્યની અસર સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. શાહજહાંએ જિંદગીના અંતિમ દિવસો અહીં વિતાવ્યા હતા.

તાજમહેલ :

ભારતના ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યના આગ્રામાં યમુના નદીના કિનારે તાજમહેલ આવેલ છે. વિશ્વની સાત અજાયબીઓમાં સ્થાન ધરાવતા તાજમહેલનું નિર્માણ મુઘલ બાદશાહ શાહજહાંએ પોતાની બેગમ મુમતાજ મહલની યાદમાં કરાવ્યું હતું. ઈ.સ. 1630માં મુમતાજ મહલ અવસાન પામતાં 1631માં તાજમહેલ બાંધકામની શરૂઆત થઈ, અને 22 વર્ષ બાદ ઈ.સ. 1653માં તાજમહેલનું નિર્માણ કાર્ય

6.4 કુતુબ મિનાર

6.5 તાજમહેલ

પૂર્ણ થયું. શાહજહાંએ તાજમહેલના નિર્માણ કાર્યમાં ભારતના કુશળ શિલ્પીઓ ઉપરાંત ઈરાની, અરબી, તુર્કી અને યુરોપીય શિલ્પીઓને રોક્યા હતા. સંસારના અદ્વિતીય મકબરાઓમાં તાજમહેલની ગણના થાય અને એના દ્વારા મુમતાજ મહલનું નામ જગતભરમાં અમર થઈ જાય તેવી શાહજહાંની અંતરેચ્છા હતી. તાજમહેલની સંપૂર્ણ ઈમારત ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ લંબચોરસ આકારે વિસ્તરેલી છે. તાજમહેલની મધ્યમાં મુમતાજની કબર છે અને તેની ચારેબાજુ ખૂબ જ સુંદર અષ્ટકોણીય જાળી આવેલી છે. તેની મહેરાબ પર એક ઉક્તિ લખેલી છે : ‘સ્વર્ગના બગીચામાં પવિત્ર દિલોનું સ્વાગત છે.’ તાજમહેલ ભારતના સ્થાપત્ય કલાના વારસાને ગૌરવાન્વિત કરે છે અને દેશ વિદેશના પ્રવાસીઓ માટે તાજમહેલ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહ્યો છે.

લાલ કિલ્લો :

દિલ્હી સ્થિત લાલ કિલ્લાનું નિર્માણ શાહજહાંએ ઈ.સ. 1638માં કરાવ્યું હતું. લાલ પથ્થરોમાંથી તૈયાર થયેલ આ કિલ્લામાં શાહજહાંએ પોતાના નામથી શાહજહાંનાબાદ વસાવ્યું હતું. આ કિલ્લાની અંદર દીવાન-એ-આમ, દીવાન-એ-ખાસ, રંગમહેલ જેવી મનોહર ઈમારતો બંધાવી હતી. દીવાન-એ-ખાસ અન્ય ઈમારતોની તુલનામાં વધુ અલંકૃત છે. તેની સજાવટમાં સોનું, ચાંદી, કિમતી પથ્થરોનો અદ્ભુત સમન્વય થયો છે.

6.6 લાલ કિલ્લો

લાલ કિલ્લાની અન્ય ઈમારતોમાં રંગમહેલ, મુમતાજનો શીશમહેલ, લાહોરી દરવાજા, મીના બજાર અને મુઘલ ગાર્ડન વગેરે આકર્ષણોનો સમાવેશ થાય છે. આ જ કિલ્લામાં શાહજહાંએ કલાત્મક મયૂરાસનનું સર્જન કરાવ્યું હતું જેને નાદીરશાહ પોતાની સાથે ઈરાન લઈ ગયો હતો. લાલ કિલ્લો મુઘલ સ્થાપત્યકલાની ઉત્કૃષ્ટ ઈમારતોમાં સ્થાન ધરાવે છે. દરેક વર્ષે રાષ્ટ્રીય તહેવારોના પ્રસંગે આ કિલ્લા પરથી ધ્વજવંદન કરવામાં આવે છે.

ફતેહપુર સિકરી :

6.7 બુલંદ દરવાજો

ઉત્તર પ્રદેશના આગ્રાથી 26 માઈલ દૂર ફતેહપુર સિકરી આવેલું છે. અકબરે સૂફી સંત સલીમ ચિસ્તીની યાદમાં આ શહેર વસાવ્યું હતું અને તેને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. સીકરીમાં ઈમારતોનું બાંધકામ કાર્ય ઈ.સ. 1569માં શરૂ થયું અને ઈ.સ. 1572 સુધીમાં અહીં ઘણી ઈમારતો બંધાઈ. આ ઈમારતોમાં બીરબલનો મહેલ, બીબી મરિયમનો સુનહલા મહેલ, તુર્કી સુલતાનનો મહેલ, જામે મસ્જિદ અને તેનો બુલંદ દરવાજો શ્રેષ્ઠ છે.

બુલંદ દરવાજો 41 મી પહોળો અને 50 મી ઊંચો છે. ફતેહપુર

સિકરીની બીજી જાણીતી ઈમારતોમાં જોધા બાઈનો મહેલ, પંચમહેલ, શેખ સલીમ ચિસ્તીનો મકબરો, દીવાન-એ-આમ, દીવાન-એ-ખાસ અને જ્યોતિષ મહેલ નોંધપાત્ર છે.

ગોવાનાં દેવળો :

પોર્ટુગીઝો સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મના ધર્મગુરુઓ પણ ભારતમાં આવ્યા. ગોવા પોર્ટુગીઝોની રાજધાની હતી. અહીં બેસાલીકા ઓફ બોમ જીસસ કે બેસાલીકા ઓફ ગુડ જીસસ દેવળ જૂના ગોવામાં આવેલું છે. અહીં સેન્ટ ફ્રાન્સીસ ઝેવિયર્સનો પાર્થિવ દેહ સાચવીને મુકાયો છે. ઘણાં વર્ષો પછી પણ તેમનું પાર્થિવ શરીર વિકૃત થયું નથી. આ ઉપરાંત ગોવામાં અનેક ચર્ચ (દેવળ) આવેલાં છે. તેમ જ ગોવા તેના રમણીય દરિયાકિનારા માટે પણ જાણીતું છે.

6.8 બેસાલીકા ઓફ બોમ જીસસ દેવળ-ગોવા

ચાંપાનેર :

6.9 જામી મસ્જિદ - ચાંપાનેર

ગુજરાતનાં સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળો :

ગુજરાત શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલા ક્ષેત્રે આગવું સ્થાન ધરાવે છે. અહીં ગુફા સ્થાપત્યો, મંદિરો, મસ્જિદો, કિલ્લાઓ, વાવ, તોરણો એમ બહુવિધ સ્થાપત્ય ક્ષેત્રો જોવા મળે છે. હવે ગુજરાતનાં સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળોનો પરિચય મેળવીએ.

ધોળાવીરા અને લોથલ :

ધોળાવીરા અને લોથલ બન્ને સિંધુ સભ્યતાનાં નગર હતાં. ધોળાવીરા કચ્છના ભચાઉ તાલુકાના ખદીર બેટમાં આવેલ છે. ધોળાવીરા તેની આદર્શ નગર રચના માટે અને હડપ્પીય સંસ્કૃતિના વેપાર વાણિજ્યના કેન્દ્ર માટે જાણીતું છે. આજથી લગભગ 5000 વર્ષ પહેલાં આ નગરમાં ઘરેણાં બનાવવાનાં તથા મણકા બનાવવાનાં કેન્દ્રો જોવા મળે છે.

લોથલ અમદાવાદ-ભાવનગર હાઈવે નજીક આવેલું એક પુરાતત્વીય સ્થળ છે જે પ્રાચીન સમયમાં વેપાર વાણિજ્યથી ધીકતું અને સુવિધાઓથી સજ્જ હડપ્પીયન સંસ્કૃતિનું બંદર હતું.

જૂનાગઢ :

જૂનાગઢમાં અશોકનો શિલાલેખ, ખાપરા કોડિયાની બૌદ્ધ ગુફાઓ ઉપરકોટ, જૈન મંદિરો, દામોદર કુંડ, અડીકડીની વાવ, જૂનો રાજમહેલ, નવઘણ કૂવો, મહાબતખાનનો મકબરો, બહાઉદ્દીન વજીરનો મકબરો વગેરે જોવાલાયક સ્થળો છે. મહાશિવરાત્રિએ ગિરનાર તળેટીમાં ભવનાથનો મોટો મેળો ભરાય છે.

6.10 બહાઉદ્દીન વજીરનો મકબરો

અમદાવાદ :

અમદાવાદની ઓળખ ઐતિહાસિક નગરી તરીકે કરી શકાય. અમદાવાદમાં ભદ્રનો કિલ્લો, જામા મસ્જિદ, રાણી સીપ્રીની મસ્જિદ, સરખેજનો રોજો, કાંકરિયા તળાવ, ઝુલતા મિનારા, સીદી સૈયદની જાળી, હઠીસિંહનાં દેરાં, રાણી રૂપમતીની મસ્જિદ વગેરે જોવાલાયક સ્થાપત્યો છે. સારંગપુર દરવાજા બહાર રાજપુર-ગોમતીપુરમાં આવેલા ઝુલતા મિનારા તેના કંપનના વણ ઉકલ્યા રહસ્ય માટે જાણીતા છે. અતિશય બારીક અને સુંદર વાનસ્પતિક અને ભૌમિતિક રચનાના કારણે સીદી સૈયદની જાળી પ્રખ્યાત છે.

6.11 સીદી સૈયદની જાળી

પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત) :

પાટણમાં સહસ્ત્રલિંગ તળાવ, રાણીની વાવ અને સિદ્ધપુરમાં આવેલ રુદ્રમહાલય જોવાલાયક સ્થાપત્યો છે. પાટણથી 26 કિમી દૂર આવેલ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્ર મહાલયનાં ભગ્ન અવશેષો મહેલની ભવ્યતાનો પરિચય આપે છે. ભીમદેવ પહેલાનાં

6.12 રાણીની વાવ

રાણી ઉદયમતિએ પ્રજા માટે પાણીની વ્યવસ્થા પૂરી કરવા વાવનું નિર્માણ કરાવ્યું જેને આજે રાણીની વાવ કહે છે. ઈ.સ. 2014 માં યુનેસ્કો દ્વારા વૈશ્વિક વારસાનાં સ્થળોમાં આ વાવનો સમાવેશ થયો છે. રાણીની વાવ એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે કે પ્રાચીન સમયમાં પણ જળ વ્યવસ્થાપનની કેટલી સુંદર વ્યવસ્થા હતી. પાટણમાં ઈ.સ. 1140માં સિદ્ધરાજ જયસિંહે સહસ્ત્રલિંગ તળાવ બંધાવ્યું.

આ ઉપરાંત વડનગરમાં કિલ્લો, શર્મિષ્ઠા તળાવ અને કીર્તિતોરણ જોવાલાયક સ્થળો છે. પથ્થરના બે સ્તંભ પર કમાન જેવી રચના કરીને આ તોરણ બનાવ્યાં છે. શામળાજી મંદિર મેશ્વો નદીના કિનારે આવેલું પ્રાચીન યાત્રા સ્થળ છે. તેની સ્થાપત્ય કલા બેનમૂન છે.

6.13 રાષ્ટ્રીય વારસાનાં સ્થળો

ક્ષત્રપકાળ દરમિયાન ગુજરાતમાં કેટલાક સ્તૂપ અને વિહારોનું નિર્માણ થયું. એમાં જૂનાગઢ જિલ્લાના બોરદેવી તથા શામળાજી નજીકના દેવની મોરી, જૂનાગઢ ગિરનારમાં ઈટવા બૌદ્ધ સ્તૂપના અવશેષ પ્રાપ્ત થયા છે. એ ઉપરાંત બાવાપ્યારા, ઉપરકોટ, ખાપરા કોડિયા, ખંભાલિડા, તળાજા, સાણા, ઢાંક, ઝીંઝુરીઝર, કડિયા ડુંગર વગેરે સ્થળોએ ગુફા સ્થાપત્યો આવેલાં છે.

આટલું જાણવું ગમશે :

વાવ એ પગથિયાંવાળો કૂવો છે. પગથિયાને એક, બે, ત્રણ, કે ચાર મુખ અને ત્રણ, છ નવ કે બાર કુટ (મજલા) હોય છે. વાવના મુખ્ય નંદા, ભદ્રા, જયા અને વિજયા પ્રકાર છે.

ગાંધીનગર પાસે અડાલજની વાવ, પાટણની રાણીની વાવ, જૂનાગઢની અડી કડીની વાવ, ઉપરાંત નડિયાદ, મહેમદાબાદ, ઉમરેઠ, કપડવંજ, વઢવાણ, કલેશ્વરી (મહીસાગર જિલ્લો) વગેરે સ્થળોએ પણ વાવો આવેલી છે.

ભાવનગર જિલ્લાના પાલીતાણાના શેત્રુંજય પર્વત પર અનેક જૈન દેરાસર આવેલાં છે. એમાંથી કેટલાંક દેરાંઓનું નિર્માણ 11મી સદીમાં થયું છે. મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાલુ તાલુકાના ટીંબા ગામની નજીક આવેલી ટેકરીઓ પર તારંગા તીર્થ આવેલું છે. અહીં તારામાતાનું મંદિર પણ છે. ગીર સોમનાથ જિલ્લામાં આવેલ સોમનાથ મંદિર અને દેવભૂમિ દ્વારકાનું દ્વારકાધીશ મંદિર ભવ્ય ઐતિહાસિક વારસો ધરાવે છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસાની આ યાદી હજુ પૂર્ણ નથી. આ સિવાય અન્ય સ્થળો પણ છે, એ ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક વારસાને સમૃદ્ધ કરે છે.

દક્ષિણ ભારતનાં પ્રાચીન મંદિરોનાં સ્થળો : દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરો તેની અલગ શૈલી માટે ખાસ વિખ્યાત હતાં. દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરો દ્રવિડ શૈલીનાં હતાં. આ મંદિરોનું પિરામીડ પ્રકારનું ભવન જોવા મળે છે જેના અનેક માળ હોય છે. એની ઉપર એક આકર્ષક પથ્થર મૂકવામાં આવતો. આ મંદિરોનું યોગાન વિશાળ હતું. દક્ષિણ ભારતના પ્રાચીન સમયમાં નિર્માણ પામેલાં કેટલાંક મંદિરો આ મુજબ છે :

મંદિરનું નામ	સ્થળ
મહાબલીપુરમ	મહાબલીપુરમ-તમિલનાડુ
કૈલાસ મંદિર	કાંચીપુરમ-તમિલનાડુ
બૃહદેશ્વર મંદિર	તાંજોર-તમિલનાડુ
વિરૂપાક્ષ મંદિર	પટ્ટદકલ-કર્ણાટક
પરશુરામેશ્વરમ મંદિર	ભુવનેશ્વર-ઓડિશા
વૈકુંઠ પેરુમાળ મંદિર	કાંચીપુરમ-તમિલનાડુ

ભારતમાં તીર્થ સ્થાનો :

પ્રાચીન સમયથી ભારત તીર્થભૂમિ રહ્યું છે. ભારતના લોકો વિવિધ તીર્થસ્થાનોની યાત્રાએ જાય છે. ભારતનાં ચાર ધામ યાત્રા અને બાર જ્યોતિર્લિંગની યાત્રા પ્રચલિત છે. ચારધામમાં બદ્રીનાથ (ઉત્તરાખંડ), રામેશ્વરમ (તમિલનાડુ), દ્વારકા (ગુજરાત), અને જગન્નાથપુરી (ઓડિશા)નો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત 51 શક્તિપીઠોની અને અમરનાથની યાત્રા પણ મહત્વની ગણાય છે. ગિરનાર (લીલી પરિક્રમા), શેત્રુંજય અને નર્મદાની પરિક્રમાનું પણ અનેરું મહત્વ છે. ભારત સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસાનો ભંડાર છે. આમ, ભારતનાં સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળોએ વિશ્વમાં ભારતને એક અલગ ઓળખ આપી છે. દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓ ભારતની સ્થાપત્યકલાની મુલાકાતે નિયમિત આવતા રહે છે અને તેનાથી દેશના પર્યટન ઉદ્યોગને આર્થિક લાભ થાય છે. યુનેસ્કોએ વૈશ્વિક વારસાનાં સ્થળોમાં ભારતનાં 32 જેટલાં પ્રાકૃતિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળો સમાવિષ્ટ કર્યાં છે.

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર સવિસ્તર લખો :

- (1) તાજમહેલ સ્થાપત્ય કલાનો પરિચય આપો.
- (2) ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળો વિશે નોંધ લખો.
- (3) દિલ્લીના લાલ કિલ્લા વિશે નોંધ લખો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો :

- (1) હમ્પી નગરની સ્થાપત્ય કલાનો પરિચય આપો.
- (2) ખજુરાહોનાં મંદિરનો પરિચય આપો.
- (3) કોણાર્કનાં સૂર્ય મંદિર વિશે નોંધ લખો.
- (4) બૃહદેશ્વર મંદિરનો પરિચય આપો.
- (5) ફતેહપુર સિકરી વિશે નોંધ લખો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઈલોરાના કૈલાસ મંદિરનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
- (2) એલિફન્ટાની ગુફાઓ વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.
- (3) કુતુબમિનાર વિશે લખો.
- (4) ગોવાનાં દેવળો વિશે લખો.
- (5) અમદાવાદમાં આવેલ સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળોની યાદી બનાવો.
- (6) પ્રાચીન સમયથી ભારત તીર્થભૂમિ રહ્યું છે.

4. દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

- (1) અજંતાની ગુફાઓ નીચેનામાંથી કયા રાજ્યમાં આવેલી છે ?
 (A) મધ્ય પ્રદેશ (B) મહારાષ્ટ્ર (C) ઓડિશા (D) ગુજરાત
- (2) નીચેનામાંથી કયું વિધાન સાચું નથી ?
 (A) ઈલોરાની ગુફાઓમાં કૈલાસ મંદિર આવેલું છે.
 (B) ઈલોરામાં કુલ 34 ગુફાઓ આવેલી છે.
 (C) રાષ્ટ્રકુટ રાજાઓના સમયમાં હિન્દુ ધર્મની ગુફાઓનું નિર્માણ થયું.
 (D) ઈલોરાની ગુફાઓને ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે.

(3) જોડકાં જોડી સાચો ક્રમ પસંદ કરો :

મંદિર				રાજ્ય			
(1) કોણાર્કનું સૂર્ય મંદિર-				(A) મધ્યપ્રદેશ			
(2) વિરૂપાક્ષનું મંદિર પટ્ટદકલ-				(B) તમિલનાડુ			
(3) બૃહદેશ્વર મંદિર-				(C) કર્ણાટક			
(4) ખજુરાહોનાં મંદિર-				(D) ઓડિશા			
(A) 1-D	2-C	3-B	4-A	(B) 1-C	2-D	3-A	4-B
(C) 1-C	2-D	3-B	4-A	(D) 1-C	2-B	3-D	4-A

(4) તાજમહેલ: શાહજહાં: હુમાયુનો મકબરો :

(A) જહાંગીર (B) હુમાયુ (C) હમીદા બેગમ (D) શાહજહાં

(5) ફતેહપુર સિકરી નગરની સ્થાપના કોણે કરી હતી ?

(A) હુમાયુ (B) શાહજહાં (C) બાબર (D) અકબર

(6) ભારતનાં આ ઐતિહાસિક સ્થળોને ઉત્તરથી દક્ષિણના ક્રમમાં ગોઠવતાં કયો ક્રમ સાચો ગણાય ?

- (A) તાજમહેલ, ખજુરાહોનાં મંદિર, બૃહદેશ્વર મંદિર, ઈલોરાની ગુફાઓ
(B) ઈલોરાની ગુફાઓ, તાજમહેલ, ખજુરાહોનાં મંદિર, બૃહદેશ્વર મંદિર
(C) તાજમહેલ, બૃહદેશ્વર મંદિર, ખજુરાહોનાં મંદિર, ઈલોરાની ગુફાઓ
(D) તાજમહેલ, ખજુરાહોનાં મંદિર, ઈલોરાની ગુફાઓ, બૃહદેશ્વર મંદિર

(7) નીચેનામાંથી સાચું જોડકું જોડી સાચો ક્રમ પસંદ કરો :

મંદિર				રાજ્ય			
(1) ઉપરકોટ				(A) અમદાવાદ			
(2) સીદી સૈયદની જાળી				(B) પાટણ			
(3) રાણીની વાવ				(C) ખદીરબેટ			
(4) ધોળાવીરા				(D) જૂનાગઢ			
(A) 1-D	2-C	3-B	4-A	(B) 1-D	2-A	3-B	4-C
(C) 1-C	2-D	3-B	4-A	(D) 1-C	2-B	3-D	4-A

(8) નીચેનામાંથી કયો વાવનો પ્રકાર નથી ?

(A) નંદા (B) ભદ્રા (C) તદા (D) વિજ્યા

પ્રવૃત્તિ

- ભારતના રેખાંકિત નકશામાં ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળો દર્શાવો.
- ગુજરાતમાં સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળોનો પ્રવાસ યોજો.
- ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળો અંગેનો સચિત્ર હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- રાણી ઉદયમતિ વિશે વધારે માહિતી એકત્રિત કરો.